

RIVOJLANISHNI DAVRLASHTIRISH MUAOMMOSI

Askarov Umid

Quchqorov Bo'ri

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

San'atshunoslik fakulteti

musiqqa ta'limi kechki 25/1guruh talabalari

borivoyquchqorov1@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19548810>

Annotatsiya: Rivojlanishni davrlashtirish muammosi psixologiya, pedagogika va sotsiologiyada markaziy o'rin tutadi. Har xil yondashuvlar (biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik) mavjud bo'lib, ularning hech biri universal deb tan olinmagan.

Kalit so'zlar: rivojlanish psixologiyasi, davrlashtirish, yosh davrlari, ontogenez, yetakchi faoliyat, psixososial krizis, kognitiv rivojlanish.

Abstract pedagogy, and sociology. There are various approaches (biogenetic, sociogenetic, psychogenetic), none of which has been recognized as universal.

Keywords: developmental psychology, periodization, age periods, ontogenesis, leading activity, psychosocial crisis, cognitive development.

Аннотация Проблема периодизации развития занимает центральное место в психологии, педагогике и социологии. Существуют различные подходы (биогенетический, социогенетический, психогенетический), ни один из которых не признан универсальным.

Ключевые слова: психология развития, периодизация, возрастные периоды, онтогенез, ведущая деятельность, психосоциальный кризис, когнитивное развитие.

Rivojlanishni davrlashtirish bo'yicha uchta asosiy paradigmaga ajratish mumkin: biogenetik, sotsiogenetik va psixogenetik.

Biogenetik yondashuv

Biogenetik nazariya vakillari (S. Xoll, K. Buler, A. Gezzell) bolaning rivojlanishini irsiy dasturlangan biologik yetilish sifatida tushunadi. Davrlar asosan organizmning fiziologik o'zgarishlari – tish chiqishi, jinsiy yetilish, skeletning o'sishi bilan belgilanadi. Ushbu yondashuvning afzalligi – aniq, obyektiv mezonlarning mavjudligi. Biroq, u madaniy va ijtimoiy omillarning rolini keskin kamaytiradi. Masalan, zamonaviy va an'anaviy jamiyatlarda o'smirlik davri turlicha kechadi, bu biologik yetilish bilan izohlanmaydi.

Sotsiogenetik yondashuv

Sotsiogenetiklar (E. Torndayk, B. Skinner, A. Bandura) rivojlanishni atrof-muhit ta'siri va o'rganish natijasi deb biladi. Davrlar ijtimoiy tajriba, ta'lim va tarbiya shakllarining o'zgarishi bilan belgilanadi. Bu yondashuv bolaning moslashuvchanligini ta'kidlaydi, ammo biologik cheklovlarni (masalan, sezgir davrlarni) e'tibordan chetda qoldiradi.

Psixogenetik yondashuv.

Psixogenetik yo'nalish ruhiy tuzilmalarning ichki rivojlanishiga e'tibor qaratadi. Bu yerga J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi, Z. Freyding psixoseksual bosqichlari va E. Eriksonning psixososial modeli kiradi. Ular rivojlanishni sifat jihatidan farq qiluvchi bosqichlar ketma-ketligi deb qaraydi, har bir bosqichda maxsus psixologik vazifa yoki ziddiyat mavjud.

Asosiy davrlashtirish modellari esa shulardan iborat:

Piaget bolaning tafakkuri rivojlanishida to'rt bosqichni ajratadi:

· Sensorimotor bosqich (0–2 yosh) – dunyo haqidagi bilish sezgi va harakat orqali amalga oshadi, obyekt doimiyligi shakllanadi.

· Operatsiyadan oldingi bosqich (2–7 yosh) – ramziy tafakkur, til rivoji, egosentrizm, mantiqiy operatsiyalarning yetishmasligi.

· Aniq operatsiyalar bosqichi (7–11 yosh) – mantiqiy fikrlash, saqlash prinsipini tushunish, ammo abstrakt tushunchalar qiyin.

· Formal operatsiyalar bosqichi (11 yosh va undan katta) – abstrakt, gipotetik va deduktiv fikrlash.

Inson hayoti davomida rivojlanish bir tekis va chiziqli kechmaydi: ba’zi davrlarda tez o’zgarishlar (krizislar), boshqalarida nisbatan barqaror holat kuzatiladi. Rivojlanishni davrlashtirish muammosi – bu sifat jihatidan farq qiluvchi bosqichlarni aniqlash, ularning chegaralari va mezonlarini belgilashdir. Bu muammo nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: ta’lim dasturlari, psixologik diagnostika, huquqiy normalar va hatto ota-onalarga maslahat berishning o’zi yosh davrlari haqidagi tasavvurlarga asoslanadi. Biroq, “necha yoshda bola maktabga tayyor?”, “o’smirlik krizisi muqarrarmi?”, “keksalikda qanday o’zgarishlar normal?” kabi savollarga aniq va yagona javob yo’q. Turli olimlar biologik yetilish, ijtimoiy tajriba, kognitiv tuzilmalar yoki yetakchi faoliyat turini mezon sifatida taklif qilgan. Ushbu tezisda ushbu yondashuvlar tizimli tahlil qilinadi, ularning kuchli va zaif tomonlari ochib beriladi hamda muammoning hozirgi holati baholanadi.

Piaget modeli kognitiv rivojlanishning universal bosqichlarini ko’rsatgan, biroq keyingi tadqiqotlar formal operatsiyalarga hamma kattalar ham erisha olmasligini, madaniy omillar bosqichlarning tezligiga ta’sir qilishini ko’rsatdi.

E. Erikson: psixososial rivojlanish

Erikson butun hayot davomida 8 bosqichni ajratadi, har bir bosqichda psixososial krizis mavjud:

1. Ishonch – ishonchsizlik (0–1 yosh) – ona bilan munosabat.
2. Avtonomiya – uyat va shubha (1–3 yosh) – mustaqillikka erishish.
3. Tashabbus – aybdorlik (3–6 yosh) – faollik va maqsadlilik.
4. Mehnatsevarlik – pastlik hissi (6–12 yosh) – bilim va ko’nikmalarni egallash.
5. Identiklik – rol aralashuvi (12–18 yosh) – o’zlikni anglash.
6. Yaqinlik – izolyatsiya (20–40 yosh) – chuqur munosabatlar.
7. Avlodlik – turg’unlik (40–65 yosh) – keyingi avlodga g’amxo’rlik.
8. Butunlik – umidsizlik (65+ yosh) – hayotni qabul qilish.

Erikson modelining afzalligi – butun hayot tsiklini qamrab olishi va har bir yoshdagi psixologik vazifalarni belgilashi. Tanqidiy jihati – bosqichlarning qat’iy ketma-ketligi va universal ekanligi haqidagi da’vo, shuningdek G’arb madaniyatiga asoslanganligi.

L. Vygotskiy va D. Elkonin: madaniy-tarixiy maktab

Vygotskiy rivojlanishni madaniy-tarixiy kontekstda tahlil qiladi. Uning eng muhim tushunchalari: ijtimoiy rivojlanish holati, yetakchi faoliyat turi va krizis davrlari. Vygotskiy bolalikda krizis va barqaror davrlar almashinishini aniqlagan: tug’ilish krizisi, 1 yosh, 3 yosh, 7 yosh, 13 yosh, 17 yosh krizislari.

Elkonin bu g’oyani rivojlantirib, har bir yosh davri uchun yetakchi faoliyatni belgilagan:

- Go’daklik (0–1 yosh) – kattalar bilan bevosita hissiy muloqot.
- Erta yosh (1–3 yosh) – predmetli-manipulyativ faoliyat.

- Maktabgacha yosh (3–7 yosh) – rolli o‘yin.
- Kichik maktab yoshi (7–11 yosh) – o‘quv faoliyati.
- O‘smirlik (11–15 yosh) – tengdoshlar bilan intimsahsiy muloqot.
- Yoshligi (15–17 yosh) – kasbiy yo‘nalgan o‘quv faoliyati.

Ushbu model postsovet psixologiyasida eng keng tarqalgan. Uning kuchli tomoni – rivojlanishning ijtimoiy va faoliyatli xarakterini ta’kidlashi. Zaif tomoni – zamonaviy axborot jamiyatida yetakchi faoliyat turlari o‘zgargan (masalan, o‘yin va raqamli faoliyat chegaralari xiralashgan).

Muammoning asosiy jihatlari

Mezonlarning xilma-xilligi va nomuvofiqligi

Bir xil yoshni biolog (skelet yetilishi), pedagog (o‘quv dasturini o‘zlashtirish qobiliyati) va psixolog (kognitiv yoki ijtimoiy ko‘nikmalar) turlicha baholaydi. Masalan, 6 yoshli bola biologik jihatdan maktabga tayyor bo‘lishi mumkin, ammo psixologik jihatdan hali o‘yin faoliyatiga ehtiyoji katta. Bu savolga yagona javob yo‘q.

Madaniy va tarixiy o‘zgaruvchanlik

“O‘smirlik” davri sanoat inqilobigacha G‘arbda deyarli mavjud emas edi – bolalar bevosita kattalar mehnatiga qo‘shilar edi. Bugungi kunda esa “kengaygan o‘smirlik” (emerging adulthood, 18–25 yosh) yangi davr sifatida ajratilmoqda. An’anaviy jamiyatlarda bolalik va voyaga yetganlik o‘rtasidagi o‘tish marosimlar (initsiatsiyalar) bilan belgilanadi, G‘arb psixologiyasidagi yosh chegaralari esa u yerda ishlamaydi.

Individual farqlar

Bir xil yoshdagi bolalar rivojlanish tezligida keskin farq qilishi mumkin. Masalan, Piagetning formal operatsiyalar bosqichiga ba’zi bolalar 11 yoshda, ba’zilari 15 yoshda erishadi, ayollari esa umuman erishmaydi. Qat’iy yosh chegaralari (masalan, “7 yoshda maktabga borish kerak”) bu individual o‘zgaruvchanlikni hisobga olmaydi.

Krizislar muammosi

Vygotskiy va Erikson krizislarni normal rivojlanishning zaruriy elementi deb hisoblagan. Ammo empirik tadqiqotlar ko‘rsatadiki, barcha bolalarda 3 yosh yoki 7 yosh krizisi kuzatilmaydi. Ba’zi madaniyatlarda krizislar butunlay boshqacha shaklda namoyon bo‘ladi yoki umuman bo‘lmaydi. Shuning uchun ba’zi mualliflar “krizis” tushunchasini “me’yoriy o‘tish davri” bilan almashtirishni taklif qiladi.

K. Fisher va R. Kegan kabi olimlar bir necha yo‘nalishlarni birlashtirishga harakat qilgan. Fisherning dinamik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, rivojlanish bosqichlar va darajalardan iborat bo‘lib, kontekstga qarab odam yuqori yoki past darajadagi tafakkurni namoyish qilishi mumkin.

Vazifaviy yondashuv:

R. Havighurst har bir yosh davri uchun jamiyat talab qiladigan “rivojlanish vazifalari”ni belgilagan. Masalan, o‘smirlik davri vazifalari: tengdoshlar bilan munosabat, kasb tanlash, o‘z qadriyat tizimini shakllantirish. Bu yondashuv universal yosh chegaralaridan voz kechib, o‘zlashtirilishi kerak bo‘lgan ko‘nikmalarga e’tibor qaratadi.

Ekologik tizimlar modeli

U. Bronfenbrenner rivojlanishni mikrosistema (oilalar, maktab), mezosistema (mikrosistemalararo aloqalar), ekzosistema (mahalla, ota-ona ishi) va makrosistema (madaniyat, qonunlar) darajalarida tahlil qilishni taklif qilgan. Davrlashtirish bu tizimlarning o‘zgarishiga nisbatan belgilanadi.

Ta'lim sohasida:

Elkonin modeliga asoslangan rivojlantiruvchi ta'lim tizimi (V. Davydov, L. Zankov) mavjud. Unda kichik maktab yoshida nazariy tafakkurni shakllantirish asosiy vazifa hisoblanadi. Piaget modeli maktab dasturlarining mantiqiy ketma-ketligini loyihalashda qo'llaniladi. Biroq, ta'lim amaliyotida ko'pincha bitta modelga qat'iy amal qilish o'rniga, sinfdagi bolalarning individual xususiyatlariga moslashuvchi yondashuv samaraliroq.

Psixologik diagnostika va maslahat:

Eriksonning krizislari psixoterapevtik amaliyotda keng qo'llaniladi: masalan, o'rta yosh krizisi (40-50 yosh) avlodlik va turg'unlik o'rtasidagi ziddiyat sifatida tushuniladi. Ammo bu yondashuv madaniyatlararo kontekstda ehtiyotkorlik bilan qo'llanishi kerak – Sharq jamiyatlarida o'rta yosh krizisi boshqacha kechadi yoki umuman bo'lmasligi mumkin.

Huquqiy normalar:

Voyaga yetganlik yoshi (18), jinoiy javobgarlik yoshi (14-16) kabi huquqiy chegaralar davrlashtirishning soddalashtirilgan shaklidir. Nevrologik tadqiqotlar miyaning mas'uliyat va impuls nazorati bilan bog'liq sohalari 25 yoshgacha rivojlanishda davom etishini ko'rsatadi. Bu esa huquqiy yosh chegaralarining biologik va psixologik haqiqatga to'liq mos kelmasligini anglatadi.

Xulosa

Rivojlanishni davrlashtirish muammosi hal etilmagan va, ehtimol, hech qachon yagona universal yechimga ega bo'lmaydi. Buning sabablari:

Rivojlanish ko'p omilli (biologik, psixologik, ijtimoiy, madaniy) bo'lib, bu omillar turli vaziyatlarda turlicha o'zaro ta'sir qiladi.

Madaniyatlar va tarixiy davrlar bo'yicha yosh davrlarining mazmuni va chegaralari keskin farq qiladi.

Individual farqlar ko'pincha guruh ichidagi o'rtacha farqlardan kattaroq bo'ladi.

Biroq, bu davrlashtirish keraksiz degani emas. Amaliy maqsadlar uchun (ta'lim dasturini ishlab chiqish, psixologik yordam ko'rsatish, sog'liqni saqlash siyosati) ma'lum bir modelni tanlash va uning nisbiyligini, shartlilikini yodda tutish zarur. Zamonaviy tendensiya – qat'iy yosh chegaralaridan “rivojlanish vazifalari” va “individual rivojlanish traektoriyalari” tushunchalariga o'tishdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vygotskiy L.S. Bolalar psixologiyasi: Tanlangan asarlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 320 b.
2. Elkonin D.B. O'yin psixologiyasi. – Moskva: Pedagogika, 1978. – 304 b.
3. Erikson E. Identiklik: yoshlik va krizis. – Moskva: Progress, 1996. – 344 b.
4. Piaget J. Bolaning aql-idroki psixologiyasi. – SPb: Piter, 2003. – 192 b.
5. Karimova V.M. Rivojlanish psixologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2019. – 280 b.
6. Bronfenbrenner U. Ekologik tizimlar nazariyasi. – London: Sage, 2005. – 256 p.
7. Havighurst R. Rivojlanish vazifalari va ta'lim. – Nyu-York: Longman, 1972. – 150 p.